

WERKEN MET DE HERHALING IN DE BIJZONDERE JEUGDZORG

In het vorige nummer van de Nieuwsbrief besteedden we aandacht aan het mechanisme van de herhaling. Elk mens herhaalt bepaalde destructieve patronen in zijn leven. Deze patronen ontstaan in de relatie van het kind met de ouders en herhalen zich in elke nieuwe relatie die een mens aangaat. Dit betekent dat ook het personeel in de Bijzondere Jeugdzorg opgenomen wordt in het herhalingspatroon van de kinderen. Dat is precies ook de reden waarom een opvoeder iets kan bijdragen om zulke destructieve patronen te doorbreken. In dit artikel willen we enkele aanzetten geven over de manier waarop een opvoeder met de herhaling kan omgaan.

Natuurlijk willen we niet pretenderen dat een opvoeder volwaardig klinisch werk kan of moet verrichten. Een opvoeder is iemand die in de eerste plaats zorgt dat de dagelijkse orde voorspoedig verloopt. Een heleboel praktische taken staan het klinische werk in de weg. Maar dat betekent niet dat er binnen die dagelijkse orde geen ruimte is om af en toe een 'ander' geluid te laten horen. Een opvoeder kan ervoor zorgen dat bij concrete momenten - aan tafel, een uitstap, het slapengaan, etc - even op een 'andere' manier gesproken wordt. Anders, in die zin dat de subjectiviteit van het kind even opduikt. De kinderen komen soms naar een opvoeder met verhalen die rechtstreeks wortelen in hun persoonlijke geschiedenis. We denken bijvoorbeeld aan een kleuter die steevast het verhaal vertelt dat ze vroeger dood was, maar nu terug leeft omdat de politie haar naar het ziekenhuis heeft gebracht. De taak van de opvoeder bestaat eruit om zulke verhalen niet te negeren. Daarvoor moet dit nog niet uitmonden in een klinisch gesprek, maar men heeft meestal wel de mogelijkheid om een vraag te stellen, iets te zeggen, een tekening te laten maken.

Enkel al het aanhoren van zulke vreemde verhalen heeft een positief effect op de kinderen: ze voelen zich in hun subjectiviteit gehoord. Bij jongere kinderen gaat dit al gemakkelijker dan bij adolescenten, want adolescenten verschuilen hun onzekerheid achter een muur van arrogantie en brutaliteit. Zeker als ze in groep zijn verhindert de groepsdynamiek hen om iets over hun subjectiviteit, hun zwakke plekken te vertellen. Bij hen zal een privé-moment beter geschikt zijn.

In het artikel over het concept van de herhaling zeiden we dat de herhaling teruggaat op een verdringing: er is een bepaald deel van de levensgeschiedenis die het subject niet wil kennen. De psychoanalyse heeft ontdekt dat het verdrongene niet vergeten wordt, maar steeds terugkeert in gewijzigde vorm. Het herhalingspatroon is eigenlijk het steeds opnieuw verschijnen van een verdrongen element uit de levensgeschiedenis. Het belang van de occasionele gesprekken met de kinderen ligt erin om iets van het verdrongene ter sprake te brengen opdat het niet uitgeageerd moet worden. Als een opvoeder luistert en eventueel ingaat op het verhaal van een kind, erkent hij iets van het verdrongene. Anderzijds, als een opvoeder het verhaal negeert of minimaliseert,

dan werkt hij de verdringing in de hand. Het luisteren van de opvoeder kan dus mee helpen om iets van het verdrongene, en daarom ook van de herhaling te neutraliseren.

Dit betekent echter dat de opvoeder ook zijn eigen niet-willen-weten moet overwinnen. Uit eigen ervaring weten we dat men zich zeer gemakkelijk kan verbergen achter de dagelijkse taken. De functie van opvoeder riskeert altijd om terecht te komen in een dwangneurotisering van de praktijk. Maar zelfs als men de nodige flexibiliteit behoudt, kan de eigen verdringing op zeer subtiele manier te werk gaan. Zo is er de verhouding tussen het collectieve en het individuele: omdat men toch steeds verantwoordelijk is voor een leefgroep kan het collectieve een reden zijn om het individuele te vergeten. Maar het is eveneens mogelijk dat een opvoeder alleen aandacht schenkt aan de kinderen indien er iets fout loopt in de leefgroep. Als een opvoeder zich beperkt tot de taak om de Wet te installeren - limieten leggen, straffen uitdelen - dan werkt men de verdringing in de hand. De opvoeder neemt dan voor de kinderen de plaats in van bestraffende Ander. Binnen die overdracht is het onmogelijk om een minimale vertrouwensband op te bouwen met de gasten.

De belangrijkste manier om te werken met de herhaling als opvoeder, is aandacht geven op de momenten dat het kind daar echt naar vraagt, als het kind iets subjectiefs brengt. Maar die subjectieve vraag of dat verhaal zal altijd iets van angst, schuld, falen of verlangen bevatten waarop men geen pasklare antwoorden heeft. Denk bijvoorbeeld aan bovenstaand voorbeeld van een kleuter die over de dood spreekt. Men staat al snel machteloos tegenover zo'n verhaal, waardoor men geneigd is om het te negeren of weg te betuttelen. De uitdaging ligt erin om toch te luisteren, toch een vraag te stellen, toch te spreken. Opdat een opvoeder zich echter kan openstellen voor de kwetsbaarheid van de kinderen, moet hij zijn eigen kwetsbaarheid ook aandurven.

Freud schreef in 1914 dat de herhaling het uitageren is van iets dat niet werd uitgesproken. In die zin is het cruciaal om te luisteren naar de kinderen, opdat ze stukken van hun geschiedenis kunnen uitspreken, hoe beperkt ook. Maar op zich zal dit niet volstaan. Vanaf 1920 stelt Freud dat er in elke mens een doodsdrijf werkzaam is, dat wil zeggen een destructieve tendens die niet opgeheven kan worden. Elke mens heeft de doodsdrijf in zich maar ze manifesteert zich anders bij iedereen. Bij de kinderen in de Bijzondere Jeugdzorg is ze dikwijls manifest aanwezig: ze werken zich in nesten, ze vernietigen hun eigen dingen, etc. In de psychoanalytische therapie wordt de doodsdrijf bewerkt door een intensief spreken binnen een overdrachtsrelatie, maar dit ligt ver buiten de mogelijkheden van een opvoeder.

Het problematische van de doodsdrijf is dat het subject er zo ambivalent tegenover staat: enerzijds geniet het van de doodsdrijf, maar anderzijds wil het niet meegaan in die destructieve tendens. Door dit ambivalente karakter van de doodsdrijf neemt de herhaling een paradoxaal vorm aan: een mens maakt zichzelf kapot uit schuldgevoel voor een destructief genot. Omdat een mens heeft genoten van destructie moet hij zichzelf nog meer vernietigen om zich te bestraffen.

Op die manier wordt de herhaling een vicieuze cirkel. Het beluisteren van het kind alleen helpt niet om deze destructie te doorbreken, omdat het kind zelf is overgeleverd aan zijn doodsdrijf. Daarom moet men buiten het beluisteren van de kinderen ook een limiet stellen aan het destructieve gedrag. Het stellen van de Wet stelt een grens aan de neerwaartse spiraal van zelfdestructie. Wij geven berispingen of zelfs bestraffingen indien een kind zichzelf schade toebrengt, ook al lijkt dit gedrag soms banaal. We kennen het geval van een jongen die verscheidene malen zijn eigen materiaal heeft vernietigt. Dit gedrag, dat gemakkelijk onopgemerkt blijft omdat het geen anderen schaadt, gaan wij nu toch niet zonder gevolg laten, en dit om meerdere redenen.

Ten eerste is de bestraffing of berisping een erkenning van het zelfdestructieve gedrag. Ideaal zou zijn als er naar aanleiding van een interventie een gesprek kan ontstaan. Maar als wij het gedrag aanduiden als iets dat niet mag, dan kan het kind ook tot dit inzicht komen. Het kind zelf weet eigenlijk niet wat het op zulke momenten doet, of beter gezegd het wil het niet weten. Daarom hebben opvoeders de taak om hem daarop te wijzen om op die manier het verdrongene achter de herhaling mee bloot te leggen.

Ten tweede is een interventie een limitering van het genot dat de doodsdrijf een mens oplevert. We zeiden reeds dat de doodsdrijf de mens een genot oplevert waaraan hij moeilijk kan weerstaan. Freud sprak van een genot ‘voorbij het lustprincipe’, dat wil zeggen een genot dat weinig genietbaar is. Met andere woorden, in de doodsdrijf wordt het lijden een bron genot. Als een opvoeder de Wet stelt voor zo’n genot, dan limiteert hij het genot. De opvoeder wordt op die manier een externe versterking voor de gewetensfunctie van het subject.

Ten derde echter doet men ook iets met het schuldgevoel van het subject. We zeiden reeds dat de herhaling dikwijls de vorm aanneemt van een zelfbestrafing. Deze bestraffingen kunnen zeer ver gaan. We denken bijvoorbeeld aan een jongen die zich vier keer ‘per ongeluk’ laat vallen op de grond. Met een berisping of een straf neemt men de zelfbestrafing van het kind over en ‘verlicht’ zo de gewetenswroeging over. Het kan vreemd klinken dat kinderen soms opgelucht kunnen worden door een straf, maar het volstaat om naar hen te luisteren om te horen hoe ze soms vragende partij zijn voor een begrenzing.

Met straffen moet men natuurlijk wel voorzichtig zijn omdat ze de destructieve tendens van de doodsdrijf net in de hand kunnen werken. Er zijn gasten die net uitdagen tot ze gestraft worden. In zulke gevallen is een duiding van hun gedrag (‘Ben jij mij aan het uitdagen’ etc) veel effectiever. Als men straft moet men tevens zien dat men de juiste persoon treft. Wij hebben zelf lange tijd de neiging gehad om diegene die het hardst sloeg of schreeuwde het zwaarst te straffen. Maar we kwamen tot de ontdekking dat deze explosies van agressie (*passages à l’acte*) dikwijls het gevolg zijn van pesten en treiteren. Pesten gebeurt ongemerkt dus wordt ook zelden bestraft, maar het is zeker even slopend voor de gasten als verbale of fysieke agressie. Daarom is het veel effectiever om de pestkop te straffen in plaats van degene die uitval van agressie deed. Doet men

dit niet, dan komt men voor de kinderen in de positie van straffende en onbetrouwbare Ander te staan.

Deze richtlijnen zijn absoluut geen garantie om de herhaling te doorbreken. De herhaling is uiteindelijk ook de taaiste weerstand van het onbewuste tegen een mogelijke vooruitgang in het leven. Door de herhaling wordt een mens verhinderd om de keuze voor iets nieuws te maken. Waar het ons in de Bijzondere Jeugdzorg om gaat is tonen dat de gasten niet dezelfde keuzes hoeven te maken die ze vroeger hebben gemaakt. Wij denken dat een instelling een plek kan zijn voor een cruciale ervaring voor de gasten, namelijk dat ze zelf verantwoordelijkheid hebben, dat er limieten zijn en dat ze een keuze kunnen maken. Het is onmogelijk om hen hierin van heel dichtbij klinisch op te volgen, maar we denken dat ze in de omgang met de opvoeders aan den lijve kunnen ondervinden dat een overdrachtsrelatie niet door destructie getekend hoeft te zijn.

Jochem Willemsen